

Dr Dušan MARTINOVIC

FUNKCIONALNO-URBANI RAZVOJ I TURISTIČKE MOGUĆNOSTI RISNA

Boka kotorska spada nesumnjivo u najljepše i najinteresantnije predjele Evrope, zahvaljujući živopisnosti i mozaičnosti primorskih pejisaža i kulturno-istorijskim spomenicima. Geografski položaj i fizičko-geografski kompleks Bokokotorskog zaliva, prevashodno konfiguracija reljefa i razuđenost obalnog pojasa, usloveli su pojavu naselja na njegovim obalama, koja pripadaju kategoriji najstarijih naselja na čitavom Jadranskom moru i šire, Mediteranu.

Najstariji stanovnici Boke kotorske su bili Iliri, a pouzdano se zna da je najstarije i najglavnije naselje bilo Risan (R h i z o n), po kome se čitav Zaliv zvao Risanski zaliv (latinski: *Sinnus Rhionicus*; grčki: *Rizonikos Kolpos*).

Risan je važan arheološki lokalitet i veoma zanimljivo naselje za geografska, etnološka i druga naučna istraživanja.

Geografski položaj. — Risan ima povoljan saobraćajno-topografski i stratejski položaj. Leži na $42^{\circ}37'$ s. g. š. i $18^{\circ}42'$ i. g. d. računajući po Griniču, u unutrašnjoj udolini Boke kotorske i to u njenom najsjevernijem dijelu. Smješten je u vrhu istoimenog zaliva, na mjestu gdje se stiču kopnene i pomorske komunikacije. Preko omanje luke povezan je sa ostalim primorskim mjestima pomorskim transportom i modernom kopnenom saobraćajnicom — Jadranskom magistralom. Sa zaleđem, na sjeveru, Risan je takođe spojen značajnom prirodnom komunikacijom, jednim od glavnih komunikacionih pravaca između Boke kotorske i unutrašnjosti kontinentalnog bloka, koji vodi udolinom Ledenice — Dvrsno i povezuje ga preko Nikšića sa sjevernim krajevima Crne Gore. Dakle, Risan se nalazi na Jadranskoj autostradi longitudinalnog pravca i na završnoj tački pomenutog transverzalnog puta, koji vodi iz unutrašnjosti na more. Zbog takvog položaja tu se u stvari obavljao pretovar materijalnih dobara sa različitih prirodnih i privrednih područja. Topografski položaj Risna je naročito u prošlosti bio povoljan. Lokalizovan je na flišnim padinama krivošijskih grebena

koji se okomito izdižu iznad mora. Tako je sa tri strane uokviren krečnjačkim grebenima koji su predstavljali prirodne tvrđave. U starom a i u srednjem vijeku je bio opkoljen debelim odbrambenim zidovima. U blizini grada, na okolnim visovima, podignuta su utvrđenja *Grkavac* i *Ledenice*. Otvoren je jedino prema Zalivu, ali i sa te strane je bio zaštićen. Veoma uzani tjesnac Verige (340 m) predstavljao je prirodnu kapiju, koju su Bokelji zatvarali gvozdenim lancima i na taj način onemogućavali gusare i druge neprijatelje da s mora prodru noću svojim brodovima u unutrašnjost, dok bi danju sa okolnih krečnjačkih antiklinala stražarili i pružali otpor u slučaju napada.

Saobraćajna funkcija mjesta je bila značajna za vrijeme Rimljana, a posebno je došla do izražaja u vrijeme srednjevjekovnog karavanskog saobraćaja. Iz Risna je polazio u unutrašnjost jedan krak *Via di Zenta* (Zetskog puta),¹⁾ koji je predstavljao nesumnjivo najvažniji transverzalni put današnje Crne Gore. Ovim, kao i starim rimskim putovima, Rišnjani su obavljali veoma živ trgovački saobraćaj.

Sve do izgradnje željezničke pruge Nikšić — Trebinje (1938) Risan je predstavljao značajno središte trgovine stokom i stočnim proizvodima zapadne Crne Gore. Međutim, poslije izgradnje ove željezničke linije Risan stagnira, jer njegova trgovačko-prometna funkcija slabi, da bi u najnovije vrijeme novoizgrađeni Jadranski put omogućio naselju razvitak turizma i samim tim usmjerio ga novim tokovima.

U cjelini, saobraćajno-geografski i topografski položaj Risna imao je prioritetan značaj za njegov postanak i urbano-funkcionalni razvitak, naročito u antičkom i srednjevjekovnom razdoblju, a od važnog je uticaja i na dalji perspektivni razvoj.

I

POSTANAK I RAZVOJ

Risan ima vrlo zanimljivu prošlost. Datira još iz antičkog doba i spada među najstarija naselja na obali Jadrana. Njegov postanak i funkcionalni razvoj predodređeni su prirodnim uslovima i društveno-istorijskim prilikama. S tim u vezi mogu se izdvojiti neke faze u njegovoj razvojnoj liniji, koje karakterišu velike razlike i skokovi: napredak i stagnacije ili opadanje.

¹⁾ Ovaj krak je vodio od Kotora preko Risna, zatim se peo preko visokog krečnjačkog odsjeka na Krivošije i produžavao za Grahovo (u Grahovu se spajao sa putem koji dolazi iz Dubrovnika — preko Trebinja) i Nikšić. Prelazeći doline Pive i Tare izbijao je na Pljevlja, a odatle je vodio na Užice, Valjevo i Beograd.

Antičko razdoblje. — U antičko doba od svih gradova u Boki kotorskoj Risan je imao najveći značaj. Osnovalo ga je Ilirsko pleme Rhizoniti, po kome je naselje dobilo ime Rhizon. Iako se ne može sasvim pouzdano utvrditi vrijeme njegovog osnivanja, postoji niz indicija o veličini i značaju ovog antičkog grada. Risan je bio, zajedno sa Skadrom, najvažniji ilirski grad,²⁾ a neko vrijeme i rezidencija ilirskih kraljeva.

Prvi pomen o Risnu, kao gradskom naselju u pisanim izvorima potiče iz IV v. stare ere. Tada ga anonimni grčki geograf, u nauci poznat pod imenom Pseudo-Ksila ks, u svom djelu *Periplu*, opisujući obale istočnog Jadrana pominje pod imenom Rhizon u vezi sa Rhizonskom rijekom (Bokokotorskim zalivom — D. M.). Identifikovanje Bokokotorskog zaliva sa Rhizonskom rijekom srijeće se takođe i kod Polibija i drugih antičkih pisaca. Očigledno se radi o zabludi koja je nastala, vjerovatno, zbog specifičnog morfološkog izgleda ovog zaliva.

Grčki historičar Polibije (oko 204. do 121. g. st. e.) daje dragocjena zapažanja o Risnu toga vremena. On ističe da grad Rhizon ima povoljan položaj i da leži na samoj Rhizonskoj rijeci, na strmom brežuljku do Kotorskog zaliva »Rhizinium ad arduum collem ad sinum Catharensem insidentis«). Dalje saopštava da je to uistini ne velik grad ali sa dobrim utvrđenjima (»Oppidum haud magnum quidem, sed optimis munitionibus validum...«), te da je kao takav prvi te vrste u starom Iliriku (»civitas per anti qua Illyurici primigenii«).

Risan je postao prijestonica ilirske države poslije smrti ilirskog kralja Agrona, i pada Skadra, kada se njegova žena Teuta sklonila u Risan i tu osnovala svoju rezidenciju. Nakon poraza iz 229. god. st. e. kraljica Teuta je zatražila od Rimljana mir. Kao pobjednici Rimljani su diktirali uslove mira. Time su kasniji ilirski kraljevi dovedeni u situaciju da u svojoj politici laviraju između samostalnosti i pokornosti Rimu. Za vrijeme posljednjeg samostalnog ilirskog kralja Gencija, Risan je imao neku vrstu autonomije, čak i poslije definitivne propasti ilirske države — 168. g. st. e. Te godine ilirska vojska je potučena kod (Skadra) Scodre, poslije čega su moćni Rimljani postavili svoju posadu u Rhizonu, Olciniumu (Ulcinj) i drugima, a ovaj dio Ilirika podijelili u tri oblasti, od kojih je jedna obuhvatala područje od Boke do Bojane s plemenima Rhizonita, Agravenita i Olcinata.³⁾

²⁾ Iliri su imali svoju samostalnu državu na obalama Jadranskog mora. Bavili su se, uglavnom, gusarenjem i stočarstvom. Zbog gusarskih pohoda na rimske i grčke brodove dolazilo je do ratnih sukoba u kojima su Iliri pretrpjeli poraz.

³⁾ T. Livius: *Ab urbe condita*, XLV knjiga, 26.

O Risnu kao ilirskom naselju više se mogu davati hipotetički zaključci. Svakako je kao rezidencija ilirskih vladara morao predstavljati znatnije naselje i značajno strategijsko uporište, na šta ukazuju i ostaci »kiklopskih« zidina. Bio je vrlo značajno ekonomsko središte, što zaključujemo na osnovu obilja pronađenog novca raznih tipova. Tu je radila i najstarija kovnica novca u našoj zemlji, koja je za vrijeme kralja Balajosa kovala emisiju novca izvanredne ljepote.⁴⁾ Ova kovnica je prestala da radi kasnije, za vrijeme Rimljana.

Poznato je da je za vrijeme Balajosa došlo do pobune ilirskog plemena Ardiojaca (u makarskom primorju) 135. g. st. e. Iz tog razloga Rim šalje vojsku da ih raseli u unutrašnjost. Ovaj događaj spominjemo stoga što je tada oživio zadnji tračak samostalnosti među ilirskim stanovništvom u Boki. Izvori dalje čute o ovom kraju, koga je izgleda mimoišla sudbina drugih djelova naše obale, uvučenih u vrtlog ostalih ilirskih ratova, pacifikatorskih pohoda rimskih legija i međusobnih obračuna rimskih vlastodržaca.⁵⁾ Romanizacija ovog kraja, započeta već ranije, uhvatila je duboki korijen u to vrijeme. Rimljani počinju graditi ceste, osnivati naselja po svom urbanističkom principu. Učvršćuju se rimski kultovi i religija, a latinski jezik sve više potiskuje domorodački ilirski. Pa ipak ilirski autohtoni elemenat još uvijek jak i vitalan, odupirao se romanizaciji, što se vidi i po tome da ilirska imena susrijećemo na spomenicima i nekoliko vjekova kasnije.

Središte grada, opkoljenog debelim zidovima, bilo je na mjestu koje se zove *Carine*, zapadno od današnjeg Risna, na desnoj obali rječice Špilje, između krečnjačkih brda, gdje se je nalazilo utvrđenje *Gradina*, i morske obale. Danas se temelji tog starog grada sa uskim ulicama nalaze oko 3 m ispod morskog nivoa, što je posljedica uticaja endogenih sila. Boka kotorska je poznata kao seizmička oblast, pa je prilikom nekog katastrofalnog trusa stari Risan uništen, s tim što je priobalni dio utonuo u more. Tome je doprinijela i transgresija, mada pojava transgresije, po našem mišljenju, ima samo sekundarni značaj, iako joj izvjesni autori daju primat u objašnjavanju uzroka potopljenih ostataka starog Risna. Da je katastrofalni zemljotres imao glavni uticaj na tonjenje starog naselja nijemi je svjedok i danas zjapeća dislokacija koja presijeca primorski greben pored same Gradine i spušta se prema Carinama.

Valja očekivati da će buduća sistematska arheološka istraživanja dati nove i potpunije dokaze o fizionomiji i veličini ilirskog Risna.

⁴⁾ Novci imaju na aversu glavu kralja Balajasa, a s reversne strane je lik boginje Artemide. (Vidi opširnije: J. A. Evans: *Antiquarian researches in Illyricum*, tom I, Westminster 1883.)

⁵⁾ J. J. Martinović: Lokaliteti podmorske arheologije na Crnogorskom primorju i u Boki Kotorskoj, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XI, 1963, 59.

Za prvu fazu razvitka Risna vezani su i prvi grčko-ilirski kontakti, s kojima se ne može pouzdanije govoriti i bliže odrediti vrijeme, opseg i karakter tih odnosa. Neke pretpostavke da je Risan bio čak i grčki emporion, teško se mogu prihvatiti, pogotovu ako se ima u vidu karakter i položaj ovog mjesta koje je indicirano za ilirsko utvrđenje, dok je sama Boka kotorska pružala idealne uslove za ilirsko gusarenje.⁶⁾

Drugu značajnu fazu u razvitku antičkog Risna čini rimski period. Iz tog perioda o Risnu postoje sigurniji podaci. Rimski istoričar Tit Livije (59. g. st. e. — do 17. g. n. e.) naziva stanovnike Risna imenom *Rhizonitae*. I on, takođe, ističe povoljan položaj grada (*opportuna urba*). Isto tako i mnogi drugi antički pisci ga pominju.⁷⁾

Za vrijeme Oktavijana Avgusta (63. g. st. e. do 14. g. n. e.) Rimljani su osnovali niz kolonija u Dalmaciji. Mnogi gradovi jadranske obale su postali rimski; neki su primili njihove municipijalne uredbe, a neki su prozvani gradovima rimskih građana (npr. Risan, Budva i dr.). Plinije Mlađi (62 — 114. g. n. e.) u svojim *Pismina* pominje Risan kao utvrđeni grad rimskih građana (*oppidum civium Romanorum*). Nedovoljno je jasno, međutim, šta se u užem smislu ima podrazumijevati pod pojmom *oppidum civium Romanorum*, no izgleda najvjerovatnije da se tu radi o izvjesnim pravima koja bi predstavljala jednu vrstu prelazne faze ka punom formiranju klasičnih oblika urbanih naselja, municipija ili kolonija.⁸⁾ Takođe se ne može sa sigurnošću odrediti da li je Risan bio municipij ili kolonija.

U početku rimske uprave Risan se isticao kao glavno mjesto Bokokotorskog zaliva, pa samim tim i kao značajno pristanište i saobraćajno-trgovačko središte. Iz starih itinerarijuma saznajemo da je bio povezan dobrim komunikacijama. Rimljani su pored Jadranske obale izgradili važan longitudinalni put — *Via adriatica*, koji je prolazio kroz Risan. I sa zaleđem je Risan bio povezan solidnim putevima. Uz puteve su Rimljani podizali stanice za konačišta, pa se i Risan pominje kao jedna od poznatijih stanica (*stationes*) na Pejtingerovoj tabli (*Tabuli Peutingeriani*), gdje se pominje pod imenom *Resinium* koji je 20 milja udaljen od *Epidaurusa*.

Razumije se usljed saobraćajne povezanosti Risan u to vrijeme jača i trgovačko-prometnu funkciju. Održavao je trgovačke

⁶⁾ Dr M. Garašanin: Crna Gora u osvit pisane istorije, *Istorija Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, 100.

⁷⁾ Grčki geograf Strabon (63. g. st. — 19. g. n. e.), Risan je locirao u Risanskom zalivu, dok mu je poznati aleksandrijski geograf Ptolomej (II v.) odredio matematički položaj na svojim kartama.

⁸⁾ Dr M. Garašanin: Crna Gora u doba rimskog carstva, *Istorija Crne Gore*, knj. I, Titograd 1967, 210.

veze sa mnogim gradovima u primorju i unutrašnjosti. Rimljani su takođe poklanjali pažnju naselju i kao strategijskoj bazi. Radi zaštite bio je opkoljen debelim odbrambenim zidinama i kulama, koje su sami nazivali »moenia Aecia«.

Iako o unutrašnjoj fizionomiji rimskog Risna nema dovoljno podataka, može se zaključiti, na osnovu nalaza materijalne kulture (natpisi, mozaička dekoracija, pokretni arheološki materijal — keramika i dr.), da je bio ugledno i cijenjeno naselje. Teritorijalno se širio ka moru na desnoj obali rijeke Špilje. Imao je forum i monumentalne građevine, o čemu svjedoči i nekoliko natpisa (takav je jedan natpis uzidan na ulazu kapije zgrade Bolnice). Konačno, iako su dosadašnja arheološka istraživanja vršena krajem XIX⁹⁾ i početkom XX vijeka¹⁰⁾ nedovoljna za detaljno proučavanje ovog grada, može se prilično uspješno rekonstruisati naročito topografija Risna, kao antičkog naselja.

U stvari Risan se sastojao iz dva dijela: *utvrđenja (akropole)* na Gradini, koja je bila opkoljena jakim dvostrukim zidom, svojevremeno značajne odbrambene pozicije, i *podgrađa* u predjelu Carina do rječice Špilje. Podgrađe je takođe bilo opkoljeno jakim odbrambenim zidovima čiji su tragovi i danas dosta jasno izraženi. Osim toga, iz antičkog doba u Risnu datiraju značajni ostaci arhitekture, skulpture, i naročito mozaici, zatim novac, grnčarija — keramički proizvodi i drugo, koji svjedoče o visokom stepenu kulture risanskih stanovnika i upućuju na siguran zaključak da je to bio bogat i napredan grad.

Rimljani su vladali Risnom do propasti Zapadnog rimskog carstva (476. godine). Tu je, zapravo, i kraj antičkog perioda u Risnu. U cjelini uzeto, zahvaljujući pomenutim strategijskim saobraćajno-trgovačkim funkcijama Risan je u rimskoj epohi doživljavao svoj puni ekonomski prosperitet i kulturni procvat.

Risan od antičkog do najnovijeg doba. — Dolaskom Slovena na Jadransko more, u VII vijeku, Risan dobija čisto slovenski karakter, kada je iliroromansko stanovništvo vjerovatno napustilo grad. U to vrijeme Risan je bio napredan grad, ali je u IX vijeku stradao od varvarske invazije. Razorili su ga Saracenski gusari 865. godine. Takođe nalazimo podatke da su ga u X vijeku opustošili Makedonci (986. godine).

⁹⁾ H. Riehly i A. Evans su u prošlom vijeku vršili istraživanja u Risnu. Prilikom ovih i docnijih istraživanja nađeno je dosta arhitektonskih i dekorativnih fragmenata sa rimskih hramova i drugih javnih objekata: nadgrobnih spomenika, sarkofaga i žrtvenika, priličan broj statueti u bronzi i torzo nekog rimskog imperatora... (Vidi: *Enciklopedija likovnih umjetnika*, III, Zagreb MCMLXIV).

¹⁰⁾ Dušan Vuksan je 1930. godine otkrio rimski mozaik sa početka II vijeka n. e. (Vidi: D. Vuksan: Risanski mozaik, *Almanah — Sematizam Zetske banovine*, Sarajevo 1931).

Risan kao gradsko naselje u srednjem vijeku, iako nije imao onu važnost kao u antičkom periodu, bio je značajno mjesto pa je zbog toga često mijenjao i svoje gospodare. U X vijeku je u sklopu kneževine Travunije (Trebinjske oblasti). Konstantin VII Porfirogenit (905 — 959) ubraja Risan u naseljene gradove pomenute kneževine. Od kraja XII vijeka postaje sastavni dio nemanjićke države. Pod Nemanjićima njegovo se ekonomsko stanje nije osjetnije popravilo. Naprotiv, dolazi do njegovog privrednog i saobraćajnog stagniranja pa i opadanja. Kotor mu konkuriše jer su ga Nemanjići sistematski favorizovali kao najvažniju svoju luku, preko koje je išla skoro sva eksportna i importna trgovina srpske srednjovjekovne države, te uživao niz privilegija na dvoru Nemanjića (pravo kovanja vlastitog novca, držanje carina i drugo). Poslije raspada Dušanove carevine Risan je pripadao zetskim, bosanskim i hercegovačkim vladarima.

Godine 1377. nakon pobune trebinjske vlastele zetski feudalac Đurađ Balšić, gospodar Trebinja, bio je prisiljen da Risan zajedno sa čitavom kneževinom ustupi bosanskom banu Tvrtku I. Pod vlašću bosanskih vladara ostao je do 1451. godine, kada ga je kralj Stevan Tomašević predao Dubrovčanima. Međutim, Dubrovčani ga nijesu prihvatili, pa je ostao u posjedu Stevana i, kasnije, njegovog sina Vlatka.

Od 1482. godine pa sve do ujedinjenja Jugoslavije Risan se nalazio pod raznim okupacijama. Zapravo, neposredno nakon pada Hercegovine, Risan su 1482. zauzeli Turci i ostao je pod njihovom vlašću (uz manji prekid 1648) do konca 1687. godine. Tada dolazi pod vlast Mletaka koji ga drže do svoje propasti 1797. godine. Od 1797. do 1805. godine (do požunskog mira) Risan se nalazio pod Austrijom; od 1806. do 1807. godine drže ga Rusi; od 1807. do 1814. godine Francuzi, a od tada do 1918. godine ponovo Austrijanci, kada Risan ulazi u sastav novostvorene narodne države — Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Kako je izgledao Risan u periodu ovih raznih okupacija, tu i tamo nalazi se ponešto podataka. Tako, na primjer, najbolje svjedočanstvo o njegovom izgledu i fizionomiji sredinom XVII vijeka ostavio je poznati turski putopisac Evlija Čelebija, koji je 1664. zabilježio da je u »gornjem«¹¹⁾ Risnu bilo oko 150 kuća i 200 ljudi posade, dok je u »donjem gradu«¹¹⁾ pri moru bilo oko 2.000 žitelja. Ovaj autor je, uz to, kao važnu stvar potencirao da se tu nekada nalazila i tvornica baruta je, jer se po obližnjim brdima nalazilo bijelog sumpora.¹¹⁾ Razumije se, podatak o nalazištima sumpornih sirovina u okolini Risna mora se prihvatiti sa rezervom.

Jedan iscrpan opis ukazuje da je Risan 40-tih godina prošlog stoljeća imao oko 320 kuća sazidanih od kamena, »prilično visokih

¹¹⁾ P. Sager: Komentar i dopuna opisu Herceg-Novoga i Boke po Evliji Čelebiji 1664. godine, *Boka*, 4, Herceg-Novi 1972, 223.

i razdaljenih«. ¹²⁾ Kuće pored mora bile su jače koncentrisane, kako kaže Vrčević »na blizu sakupljene« i činile su jednu »milovidnu varošicu«. Tada je u gradu bilo i nekoliko »kula i džamija turskih«, u stvari, ostataka turske vladavine. Risan je u to vrijeme (1843) imao 272 porodice od kojih samo tri »rinskog zakona« (katoličke), sa 1.332 stanovnika (675 muških i 657 ženskih). Svi su bili »zdravi kao strž«. ¹³⁾

* *

*

U borbi jugoslovenskih naroda za nacionalnu slobodu i nezavisnost Risan je više puta igrao značajnu ulogu. U bokeljskim ustancima 1869/70. i 1881/82. godine ovaj grad je bio jedno od središta otpora protiv austro-ugarske okupacije, a u vrijeme neve-sinjske bune 1875. godine bio je sklonište ustaničkih porodica. I u jednom i u drugom slučaju služio je kao spona ustaničkih krajeva sa morem. Tako su se Rišnjani, zapravo, oduvijek isticali i participirali u borbi za narodna prava. Dali su više znamenitih ljudi, istaknutih pomorskih kapetana i nacionalnih junaka. ¹⁴⁾

I u posljednjem ratu Risan je dao svoj puni doprinos i dosta žrtava. Golem je udio od 23 pala borca i 57 žrtava fašističkog terora što ga je dao ovaj grad. Naročito u oktobru i novembru 1944. godine, oko Risna su se vodile žestoke borbe između jedinica narodno-oslobodilačke vojske i njemačkog okupatora, kojom prilikom je i naselje prilično stradalo. (Tada su poginula i 13 boraca II dalmatinske udarne proleterske brigade.)

Tip naselja. — Risan je varoš mediteranskog tipa sa kamenim kućama poređanim amfiteatralno pokraj same obale i uz krečnjačku padinu. Iako nijesu jasno izdiferencirani mogu se izdvojiti dva dijela grada: *gradski* i *seoski*. Gradski je na obali i oko puta koji vodi u visoko kraško zaleđe, dok je seoski periferno raspoređen po pogodnim površinama padine a kuće opkoljavaju vrtovi i bašte. U gradu postoje dvije glavne ulice: jedna se pruža pored obale, gdje je luka sa vještačkim mulom, a druga se penje prema SI, oko pomenutog puta koji vodi ka Ledenicama. Na mjestu gdje se ove dvije ulice ukrštaju nalazi se središte grada i tu su koncentrisane trgovine, zanatske radnje i kulturno-prosvjetne i zdravstve-

¹²⁾ Vuk Vrčević (sa potpisom Mladi Srbin): Рисанъ, Србско-далматински магазинъ за 1843, 29 — 36.

¹³⁾ Vuk Vrčević: Risan, *Razni članci*, Dubrovnik 1891, 63.

¹⁴⁾ Navešćemo jedanaestoricu zoografa iz porodice Dimitrijevića — Rafailovića, grofa Marka Ivelića — ruskog generala, kapetana Marka Đurkovića, moreplovca iz XIX vijeka, Nikolu Đurkovića — muzičara iz XIX vijeka, Vuka Popovića, Vuka Vrčevića — književnika i folkloristu, Nikolu Đurkovića — narodnog heroja i organizatora narodnog ustanka u Boki i dr.

ne institucije (bioskop, biblioteka¹⁵) i čitaonica, dom kulture, narodni univerzitet, osnovna osmorazredna škola, zdravstvena stanica i bolnica).

Uz obalu je omanji, ali lijepo uređeni park, ispred koga se nalazi šetalište.

Stanovništvo. — Kao što je već istaknuto, prema pisanim izvorima i nalazima materijalne kulture, u literaturi je davno prihvaćeno mišljenje da su Iliri najstarije, autohtono risansko stanovništvo. Takođe je poznato da su Grci kolonizirali jadransku obalu tokom IV vijeka st. ere. I grad Risan je nesumnjivo »privukao u svoju sredinu priličan broj Grka, dijelom i orijentalaca«. ¹⁶) Baveći se trgovinom i brodarstvom još »u IV v. pr. n. e. jelinski doseljenici došli su u Risan.¹⁷) Vjerovatno su ti prvi doseljenici u početku imali samo trgovačke kontakte, a tek kasnije su imigrirali. Na osnovu arheoloških nalaza (keramike, nakita i dr.) i raznih natpisa može se pretpostaviti relativno jak grčko-helenistički uticaj u Rhizonu, i zaključiti da je od ukupnog broja stanovnika na grčki elemenat dolazio prilično veliki procenat. S. Nakićenović ističe da je 53. g. st. ere Risan imao 50.000 stanovnika sa 11 hiljada dimnjaka.¹⁸) Međutim, iako je Risan bio značajan grad i prijestonica ilirske države, ipak se, po našem mišljenju, ovaj podatak ne može a priori prihvatiti kao autentičan, utoliko manje što nije poznato njegovo porijeklo. U drugim izvorima¹⁹) nalazimo podatak da je naselje početkom n. e. brojilo oko 10.000 žitelja.

Za vrijeme rimske dominacije logično je pretpostaviti da je pored rimske vlasti i vojnika naseljavan i trgovački živalj, koji je održavao veze sa Rimom i drugim mjestima Imperije. Tako je Risan infiltriran stranim italiskim elementom, o čemu govore i izvjesna gentilna imena, koja se pojavljuju u gradu i njegovoj okolini. Preovlađujuće domorodačko ilirsko stanovništvo pod uticajem romanizacije, uprkos svojoj vitalnosti, vremenom je asimilovano, a vjerovatno, dijelom oslabljeno i osiromašeno, povuklo se samo ili je deportovano u unutrašnjost.

U VII vijeku Risan naseljava slovenski živalj, ispred koga se iliromansko stanovništvo povuklo u manje pristupačnu unutrašnjost.

¹⁵) Godine 1835. osnovana je »Biblioteka opštstva Risanskog«. To je prva poznata društvena biblioteka u Crnoj Gori. (Dr Niko S. Martinović: Razvoj bibliotekarstva u Crnoj Gori od Petra II Petrovića Njegoša do 1945. godine, *Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Cetinje 1965, 15.

¹⁶) Dr M. Garašanin: n. d., 16.

¹⁷) Dr B. Ž. Milojević: *Dinarsko primorje i ostrva*, Posebna izdanja SAN, knj. XCVI, Beograd 1933. godine.

¹⁸) S. Nakićenović: *Boka — antropogeografska studija, Naselja srpskih zemalja*, knj. IX, u Beogradu 1913, 520.

¹⁹) N. Luković: *Boka Kotorska*, »Narodna knjiga«, Cetinje 1951, 90.

Kao što se vidi u Risnu je tokom starog i ranog srednjeg vijeka dolazilo do velikih etničkih promjena — doseljavanja i raseljavanja stanovništva, što su prouzrokovale česte društveno-istorijske perturbacije.

I kasnije, naročito kroz XV, XVI i XVII vijek dolazi do etničkih promjena u sastavu stanovništva. Za vrijeme Turaka, koji su dugo gospodarili Risnom doseljavan je turski elemenat, koji je u XVII vijeku činio većinu stanovništva. Otuda i saopštenje Vuka Karadžića da je Risan bio »pravi turski« grad »gotovo do svršetka XVII vijeka«.²⁰⁾ Ni Turci nijesu bili bolje sreće od iliro-romanskog stanovništva. Nakon konačnog oslobođenja Risna od Turaka grad su napustile turske porodice, a postepeno se naseljava stanovništvo iz zaleđa. Proces naseljavanja iz zaleđa sukcesivno je tekao, poslije emigriranja turskog življa, što se vidi i iz podatka da je 1720. godine u Risnu bilo svega 18 porodica.²¹⁾ U drugoj polovini XVIII vijeka naseljavanje je bilo znatno dinamičnije. Agrarno stanovništvo kraških krajeva zaleđa (Krivošija i dr.) zbog oskudnih uslova za egzistenciju migriralo je u primorje tokom XVIII i XIX vijeka, jer im je ono obezbjeđivalo sigurnije i raznovrsnije životne izvore: sredo zemna zemljoradnja i pomorska zanimanja — brodarstvo, pomorska trgovina i ribarstvo. Stoga gro današnjeg stanovništva vodi porijeklo iz Hercegovine i stare Crne Gore. Podatak koji je objavio Vuk (1835) da »u Risnu nema samo do jedna kuća zakona rimskoga«, kao i podaci objavljeni tri godine kasnije u cetinjskoj »Grlici« (1838. godine) da Risan ima 1129 pravoslavnih i 9 rimokatoličkih žitelja, ukazuju da je naselje u pogledu etničke i konfesionalne strukture bilo, uglavnom, homogeno. Prema antropogeografskom proučavanju S. Nakićenovića, početkom ovog stoljeća, porodice porijeklom iz Hercegovine činile su oko 55%, a iz Crne Gore oko 40%.

Demografski razvoj naselja preko brojeanih pokazatelja može se pratiti od početka XIX vijeka. Karakteristično je da broj stanovnika stagnira, čak i opada, što se vidi iz sljedećeg pregleda:

God.	Broj stanovnika	God.	Broj stanovnika
1802.	1786	1931.	1620
1835.	1300	1948.	969
1838.	1138	1953.	1038
1881.	1038	1961.	1227
1912.	1243	1971.	1462

²⁰⁾ Vuk Karadžić: *Crna Gora i Boka Kotorska*, »Novo pokoljenje«, Beograd 1953, 39.

²¹⁾ S. Nakićenović: n. d., 520.

Analizom navedenih podataka se zapaža tendencija opadanja broja stanovnika tokom prošlog vijeka i ritmičko osciliranje od 1931. do 1961. godine.

Prema rezultatima statističkog popisa iz 1948. godine nacionalna struktura stanovništva je izgledala ovako: Srba 753, Crnogoraca 570, Hrvata 312, pripadnika nacionalnih manjina 21 (10 Rusa) i 7 neopredijeljenih.

Poslije drugog svjetskog rata došlo je do znatnih promjena kod stanovništva ovog mjesta. Jedan broj porodica je odselio u druga mjesta, pretežno u Beograd, gdje ih danas, prema nekim procjenama, ima oko 400. Znatno je, međutim, jača urbanistička struja, poglavito od Katunjana. Posljednjih decenija se doselilo više porodica iz planinskog zaleđa i to pretežno iz Cuca. Gubljenjem trgovačko-prometne funkcije, Risan kao privredno nerazvijeno mjesto, nije u stanju da obezbijedi čitavom stanovništvu životne izvore. Prema posljednjem popisu iz 1971. godine od 1.462 stanovnika ukupno privredno aktivnih lica bilo je 519, od čega je u kulturi i socijalnoj, poglavito zdravstvenoj djelatnosti, bilo 192; trgovini i ugostiteljstvu 128; u industriji 81; u saobraćaju 56; zanatstvu 13 i svega 7 lica u poljoprivredi.

U pogledu polne i starosne strukture risanskog stanovništva ne postoje neke osobitosti. Od ukupnog broja stanovnika na muškarce otpada 648 lica dok su 714 ženskog pola. Starosna piramida ima uglavnom izgled poput ostalih mjesta, sa karakterističnom depresijom u dobnim grupama od 45 do 65 godina što je posljedica gubitaka u ratu i ratnih prilika. Starosnu strukturu najbolje ilustruje sljedeći tabelarni pregled:

0—4	5—9	10—14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54
95	100	117	108	125	103	112	104	92	64	52
		55—59	60—64	65—69	70—74	75 i više				
		80	65	80	60	97				

Kada se govori o današnjem risanskom stanovništvu onda treba pomenuti i dosta karakterističnu dnevnu migraciju. Pošto privredno aktivno stanovništvo nije u prilici da u lokalnoj privredi i vanprivrednim djelatnostima nađe zaposlenje, orjentisano je na susjedna mjesta. U stvari druga mjesta u Boki Kotorskoj su u mogućnosti da apsorbuju višak radne snage Risna. Stoga se obavlja dnevna migracija radne snage iz Risna u okolna industrijska naselja, i to: u tekstilnoj fabrici u Perastu je u radnom odnosu oko 40 radnika, u Tivtu kod brodogradilišnog remontnog zavoda 20 radnika, u Lepetanima 10 i u Brodogradilištu u Bijeloj isto

toliko i oko dvadesetak učenika u privredi. Dnevni migranti prevoze se autobusima do Perasta i Bijele, a brodom do Lepetana i Tivta, i obratno.²²⁾

Privredne funkcije naselja. — Značaj i uspon Risna kao gradskog naselja u prošlosti je bio uslovljen njegovim saobraćajno-strategijskim položajem. Poznato je da su se sa društveno-istorijskim promjenama mijenjale uloge i funkcije pojedinih naselja. U stvari mogla su se razviti u značajnije i veće naseobinske aglomeracije ona primorska mjesta koja su imala gravitaciono područje sa razvijenijim proizvodnim snagama, i dobru saobraćajnu povezanost. Sa Risnom to nije bio slučaj. Prije svega, u privrednom pogledu slabo razvijeno kraško zaleđe nije nikada ni u prošlosti moglo doprinijeti intenzivnijem ekonomskom prosperitetu Risna, pa ni danas. Stoga je stanovništvo od davnina bilo orijentisano na more, da tamo traži izvore svog materijalnog blagostanja. Kao što je istaknuto, Risan je bio značajno pristanište i saobraćajno-trgovačko središte Bokotorskog zaliva još u starom vijeku. I u srednjem vijeku Risan je bio živ trgovačko-zanatski grad. Rišnjani su se isticali kao okretni trgovci i dobri zanatlije. U XVI i XVII vijeku Risan je imao razvijeno zanatstvo. Iz tog vremena poznata je risanska umjetnička zanatska škola.²³⁾ Ta škola je davala čuvene majstore koji su izrađivali ukrasno oružje i živopisnu narodnu nošnju.

O zanimanju risanskog stanovništva sredinom prošlog stoljeća dosta nas detaljno obavještava Vuk Vrčević. Stanovništvo se samo djelimično bavilo ratarstvom i voćarstvom. Od cerealija gajili su kukuruz i pšenicu, ali u tolikoj količini da »po ovima ni dva meseca ne bi mogli živeti«.²⁴⁾ Glavne voćarske kulture bile su im smokve i osobito maslina, koja im je donosila nešto značajnije prihode. Upražnjavano je i vinogradarstvo. Od vinove loze su dobijali oko »200 barila vina, ali je preveć tanko i slabo«.²⁵⁾ Uz to, bavili su se i stočarstvom. Iako su, međutim, imali dosta stoke, to im nije bilo od presudnog značaja za egzistenciju. To nije bio slučaj ni sa zanatima, na koje je »svaki kao na pakao mrzeo i zato su im svaku radnju tuđi majstori činili«.²⁶⁾ Dominirajuće zanimanje stanovništva bila je trgovina. Godine 1843. u gradu je bilo 50 dućana i jedna kafana.²⁷⁾ Trgovina kao privredna aktivnost je bila jako razvijena stoga što je naselje posredovalo u trgovinskim odnosima

22) Upor. Dušan Martinović: Risan. — *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 1969, sv. XLIX, br. 1, 78 — 79.

23) U riznici Cetinjskog manastira na srebrno-pozlaćenoj mitri crnogorskog vladike Visariona Bajice stoji napis iz kojeg se vidi da ju je izradio Andre Filotijević iz Risna (1682).

24) Vuk Vrčević: n. d., 67.

25) Isto, 64.

26) Isto.

27) Isto.

između Crne Gore i Hercegovine, s jedne strane i Dalmacije, Trsta i Venecije, s druge strane. Bio je čuven risanski pazar jer se na njemu prodavala razna roba, blagodareći prije svega tome što su Rišnjani po tradiciji bili vješti i okretni trgovci. Za njih Vrčević kaže da je svaki »rođen za trgovinu«. Uprkos relativno slabim komunikacijama održavali su žive trgovačke veze sa Crnom Gorom i Hercegovinom.

U stvari, još od XVIII, a pogotovu u XIX vijeku Risan je bio značajno spoljno tržište crnogorske trgovine. Grahovljani i Banjani nijesu imali bliže tržište koje bi mogli koristiti, pa su stoga silazili na risanski pazar, unovčavali svoje proizvode i kupovali ono što im je bilo potrebno. Uživali su povjerenje kod risanskih trgovaca. »... Banjani i Grahovljani risanski su ortaci i kod njih imaju Rišnjani u dug oko 30 hiljada talijera«.²⁸⁾ Rišnjani su otkupljivali njihovu robu, poglavito stoku i stočne proizvode (suvo meso, loj, maslo, sir, kožu, vun, itd.) i eksportovali je po Dalmaciji, zatim za Italiju (Trst, Venecija), Maltu i druga mjesta. Isto tako, ribu koja je bila jedan od osnovnih izvoznih artikala Crne Gore, crnogorski trgovci su preko posrednika u Risnu slali u Austriju, Trst i Italiju.²⁹⁾ U pomorskoj trgovini i pomorskom saobraćaju sa spoljnim svijetom mnogo im je koristila vlastita trgovačka flotila. Imali su više brodova duge plovidbe. Sredinom prošlog vijeka imali su, u stvari, pet velikih brodova.

Dakle, u XIX vijeku i početkom XX vijeka stanovništvo risanskog zaleđa poglavito je prodavalo stoku i stočne proizvode, a što je posljedica njihovog razvijenijeg stočarstva nego zemljoradnje, dok je kupovalo pretežno žito i so u tadašnjim austrijskim skladištima u Risnu. I kasnije, za vrijeme predratne Jugoslavije, Risan je bio značajno regionalno trgovačko-zanatsko središte. Tridesetih godina u njemu je bilo 30 trgovaca i oko 40 zanatlija. Stoka i stočni produkti i dalje ostaju glavni predmet trgovine. A sem toga, trgovalo se drvetom i ćumutom a od ratarskih proizvoda krompirom i kupusom. Ove proizvode su otkupljivali trgovci a dopremali su ih seljaci iz Krivošija i Cuca. Stoku su izvozili živu ili su je klali, sušili meso i kože i tako izvozili.³⁰⁾ No, Risan nije obavljao samo trgovinu sa selima koja mu gravitiraju, već se preko njega vršio tranzit kukuruza za Nikšić (10 do 100 vagona godišnje). Risan je bio živo mjesto. Zahvaljujući tome je i ugostiteljsku funkciju imao

²⁸⁾ Vukova prepiska, knjiga VII, Beograd, 1913, 333.

²⁹⁾ Dr Mirčeta Đurović: *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje 1958, 32.

³⁰⁾ »Iz Risna se izvozi crnogorska stoka, bikovi 3.000 kom. na Maltu, ovaca i koza 15.000 kom. ...kože jareće i jagnjeće 10 — 15.000 kom., ovčije i kozije kože 10.000 kom. i goveđe i teleće kože 2 — 3.000 kom.« Isto tako, tranzit kože iz Nikšića išao je preko Risna i to »godišnje do 10.000 komada.« (*Slobodna misao*, Nikšić, 2. jula 1931.)

mnogo razvijeniju nego danas. Godine 1931. imao je 8 gostionica i 4 kafane. Pored privatne inicijative, tih godina se osjeća i određena društvena djelatnost na unapređenju turizma, što se ogleda u prvom redu u formiranju turističkog društva. Zapravo, 1935. godine osnovano je u Risnu Društvo za unapređenje turizma. Iz godine u godinu Risan i Crkvice su, kao ljetovališno-rekreacioni centri, sve više dobijali u značaju i bili posjećivani od raznih grupa domaćih gostiju i pored toga što je u mjestu postojao jedan ugostiteljski objekat za smještaj (gostionica »Zeta«), sa svega desetak ležaja. U »domaćoj radinosti« bilo je, međutim, oko 30 privatnih soba, dok je za potrebe omladinskog turizma korišćeno oko 20 poljskih kreveta. Takvi su bili turističko-ugostiteljski i ostali receptivni kapaciteti u Risnu uoči rata.

U međuratnom periodu u Risnu je radilo jedno industrijsko preduzeće. Radi se o strugari sa šest strugova, u kojoj je upošljenje nalazilo oko 840 radnika. Njena proizvodnja u 1931. godini iznosila je 29.000 kubnih metara.³¹⁾

I u najnovijem periodu nastale su određene promjene u privrednim funkcijama naselja. Poslije oslobođenja znatno je oslabila trgovačko-prometna funkcija Risna.³²⁾ U mjestu postoji svega sedam trgovinskih prodavnica (3 prehrambene, 2 tekstilne, 1 samoposluga i 1 knjižara), dok se u okolnim selima takođe preko trgovačke mreže, tj. prodavnica snabdijeva stanovništvo. U takvim uslovima je oslabio risanski pazar, koji se istina i dalje održava jedanput sedmično (nedjeljom). I zanatstvo je vrlo slabo razvijeno, samo u nekim uslužnim granama može da zadovolji najnužnije lokalne potrebe. Postoje svega 7 — 8 zanatlija (2 mesara, 1 frizer, 1 obučar, 1 slastičar, 1 kovač i 1 limar). Mjesno stanovništvo je prinuđeno da zadovoljava svoje potrebe u uslužnom zanatstvu u susjednim gradovima, pretežno u Kotoru.

Od industrijskih objekata Risan ima samo jedno preduzeće, koje se bavi otkupom, preradom i eksportom ljekovitog bilja. Riječ je zapravo o pogonu preduzeća »Eksport-bilje« iz Herceg-Novog, osnovanom 1948. godine. Ovo preduzeće priprema i prerađuje oko 120 vrsta ljekovitog bilja koje nabavlja iz raznih krajeva naše zemlje. (Najmasovniji artikal je list lincure, lovora, kadulje itd.) Cjelokupnu proizvodnju izvozi, kao sirovinu ili polufabrikat, isključivo na inostrano tržište.

Risan ima poseban značaj po zdravstvenoj funkciji. U njemu se nalazi moderna bolnica za koštana oboljenja, koja raspolaže sa 300 kreveta i nesumnjivo je jedna od bolje opremljenih u zemlji. Snabdijevana je modernim medicinskim instalacijama i opremom. Predstavlja stjecište koštanih pacijenata, ne samo iz Crne Gore,

³¹⁾ »Slobodna misao«, Nikšić, 2. jula 1931.

³²⁾ Dušan J. Martinović: Značenje grada Risna u prošlosti i danas. — *Geografski horizont*, XI/1970, br. 1—2, Zagreb, 46—48.

nego i iz drugih krajeva naše domovine, jer su im obezbijeđeni potrebni uslovi za liječenje — fizičku i psihičku terapiju.³³⁾

U najnovije vrijeme Risan se razvija u turističkom pogledu, iako još uvijek kao tranzitno turističko mjesto. Ima nešto malo stacionarno-boravišnog turizma. U 1974. godini u mjestu je boravilo svega oko 500 domaćih turista i oko 100 stranih koji su učinili 150 noćenja (uglavnom u kampu). U ovoj godini turistički promet domaćih turista iznosio je oko 1500 posjetilaca. U cjelini, ovako mali turistički promet je posljedica nerazvijenog hotelijerstva i ugostiteljstva. Risan nema nijedan hotelski objekat. Donedavno je postojao omanji hotel sa 46 kreveta, koji je pretvoren u stambenu zgradu. Za smještaj turista služi domaća radinost i jedno ferijalno odmaralište. Izdaje se u turističkoj sezoni oko 120 kreveta u privatnim sobama, koliko ima i u Odmaralištu Ferijalnog saveza Niš. Uz to, Osnovna škola izdaje svoje prostorije učenicima iz Novog Sada. Postoji i auto-kamp koji pretežno koriste strani gosti i to na kratko vrijeme. Od ostalih ugostiteljsko-receptivnih objekata postoje: 1 ekspres-restoran čiji kapacitet iznosi cca 80 mjesta, 2 kafe u društvenom sektoru (jedna u sklopu samoposluge) i isto toliko privatnih. Međutim, sve to nije dovoljno da bi turizam i u ovom mjestu postao unosna privredna djelatnost. Prije svega, da bi se u Risnu podizali ugostiteljski i drugi receptivni objekti (hoteli, moteli i drugi prateći objekti), kao neophodan činilac razvika turističke privrede, nužno je riješiti problem vodosnabdijevanja.³⁴⁾

U cjelini, Risan u privrednom pogledu danas spada u red drugostepenih, prilično nerazvijenih mjesta bokokotorske subregije. Budući da postoje izvjesne potencijalne mogućnosti da se i ovo mjesto intenzivnije uključi u turističku ekspanziju koja je zahvatila Crnogorsko primorje posljednjih decenija, i Boku kotorsku kao njegov integralni i ponajljepši dio, ukazaćemo na neke pravce razvoja u tom pravcu.

II

TURISTIČKE MOGUĆNOSTI

Prirodne pogodnosti za razvoj turizma. — Veličanstvene prirodne ljepote i kulturno-istorijski spomenici Bokokotorskog zaliva odvajkada su privlačili pažnju i impresionirali domaće i strane

³³⁾ Za izgradnju impozantne zgrade Bolnice, kao i za izgradnju Doma kulture, svoj imetak je zavještao risanski dobrotvor VASO L. ČUKOVIĆ, koji je igrao zapaženu ulogu u emigraciji američkog Divljeg zapada, u borba-ma između doseljenika i domorodaca.

³⁴⁾ Još za vrijeme Turaka izgrađen je vodovod. Vjerovatno su ga gradili i Rimljani u Risnu. God. 1791. mještаниn S. Catović je izgradio manji vodovod a potom opština 1898. Svi ovi vodovodi, koristili su vodu iz jezera pećine Špilje, koja je ljeti poluslana i samim tim slabo upotrebljiva. Tada se stanovništvo najvećim dijelom snabdijeva pijaćom vodom iz bunara.

posjetioce. Risan, iako zasada u turističkom pogledu ima drugo-razredni značaj, posjeduje dovoljno uslova za aktiviranje i prera-
stanje u turističko mjesto. Više prirodnih i antropogenih faktora
u Risnu i njegovom okružavajućem području čine ga privlačnim
mjestom za turističke posjete.

Mediterranska klima predstavlja jedan od glavnih prirodnih
atraktivnih činilaca za njegov perspektivni turistički razvitak. Rela-
tivno visoke temperature vazduha, veliki broj vedrih dana i dugo
trajanje insolacije, mala oblačnost i mali broj kišnih dana u toku
ljeta čine ga pogodnim mjestom za razvitak turizma. Uticaj većine
meteoroloških elemenata koji vladaju na području Risna u odnosu
na čovječiji organizam vrlo su povoljni.³⁵⁾ Medicinski stručnjaci su,
proučavajući uticaj klimatskih činilaca na pojedine bolesti, došli
do zaključka da je, na primjer, Risan pogodniji za astmatičare od
makojeg mjesta na Južnom Jadranu.

Risanski zaliv i pored toga što plažni prostor njegovog prio-
balnog dijela nema one kvalitete koje imaju žala srednjeg i južnog
dijela Crnogorskog primorja, pruža povoljne uslove za kupanje i
sunčanje i uopšte za odmor i rekreaciju. O pogodnostima Risanskog
zaliva i njegovog priobalnog područja za turističku eksploataciju
najbolje, sami po sebi, govore njegove osnovne geofizičke karakte-
ristike. Naime, morfometrijske odlike Risanskog zaliva i fizičko-he-
mijska svojstva morske vode³⁶⁾ u njemu, pružaju relativno dobre
uslove za razne vidove turističkog prometa: rekreaciono-kupališni,
klimatsko-lječilišni, tranzitni, izletnički i vikend-turizam. To bi uje-
dno bili potencijalni i realno mogući oblici turističkog prometa
na području Risna.

U stvari, površina akvatorije Risanskog zaliva iznosi oko 8 km²
ili 9,2% ukupne površine Bokokotorskog zaliva. Dužina Risanskog
zaliva iznosi u pravoj liniji 4.550 m, prosječna širina 1750 m (maksi-
malna 3.075 m), dok dužina njegove obalske linije iznosi 12,6 km.
Srednja dubina mu iznosi 26 m (najveća dubina 36 m). Horizontalna
razuđenost (po Morajevskom) mu je 2,76 što je, među ostalim,
omogućilo i izgradnju luke.

Kada je riječ o termičkim svojstvima vode Risanskog zaliva
vrlo je značajno da se temperatura površinskog sloja duže od pet
mjeseci kreće iznad 18°C — koliko realno uzevši može da traje
i kupališni period turističke sezone. Upravo, srednja mjesečna tem-
peratura tokom sezone kupanja kreće se ovako: maj — 21,2°C,
jun — 24,5°C, jul — 22,8°C, avgust — 24,3°C i septembar — 18,6°C.

³⁵⁾ Vidjeti o klimatskim pokazateljima Perasta, koji mogu da posluže
približno i za Risan, u našem članku: Perast i njegove turističke mogućnosti.
— *Boka*, 2, Herceg-Novih 1970, 257 — 269.

³⁶⁾ Vidi D. Zloković: Hidrografske prilike okoline Risna u Boki Kotor-
skoj, *Arhiv Ministarstva poljoprivrede*, Beograd 1939. god. VI, sv. V.

Površinska maksimalna temperatura javlja se u junu (24,5°C), a najniža temperatura morske vode u februaru (10,8°C).³⁷⁾

Salinitet oscilira od 19,34‰ u maju, 32,13‰ u junu, 34,96⁰/_‰ u julu, 34,08‰ u avgustu do 11‰ u septembru.³⁸⁾ I ostale osobine morske vode su, uglavnom, povoljne. Konkretno: providnost i boja (kao estetski atributi) i kretanje morske vode (talasanje, plima i osjeka i morske struje) su samo relativno povoljni, odnosno nijesu tako izraziti da bi relevantnije mogli uticati na kupališni turizam.

Od prirodnih rijetkosti treba pomenuti pećinu Spilu u kojoj se nalazi kraško pećinsko jezero i na kilometar udaljenosti od nje periodični izvor Sopot koji za vrijeme kiše, u zimskoj polovini godine, izbija snažnim vrelom nabujalih podzemnih voda iz oblasti Krivošija. Vrelo silovito izbija i voda mu se stropoštava sa prilično velike visine u more u vidu vodopada tako da veličanstveno izgleda. Prava je šteta što takav prizor ne traje preko čitave godine. I neposredno kraško zaleđe Risanskog zaliva svojim vertikalnim reljefom u mnogome doprinosi privlačnosti sveukupnog pejzaža. Neobični ambijent krečnjačkih antiklinala, koje se strmo spuštaju u Zaliv i samo sporadično obraslih živopisnom mediteranskom vegetacijom, ostavljaju romantičnu sliku i izazivaju emotivna doživljavanja.

Napokon, u pogledu bioloških prilika Risanski zaliv se odlikuje ako ne u kvantitativnom pogledu, ono vrlo kvalitetnom faunom. Dok u Jadranskom moru riblju populaciju čine 365 vrsta (oko 120 ukusnih za jelo),³⁹⁾ dotle u Bokokotorskom, to jest Risanskom zalivu živi svega 61 vrsta riba i jestivih *a v e r t e b r a t a* sa ukupno 51.557 individua.⁴⁰⁾ Ekonomski su najvažnije pelaške ribe, sardele, skuše, šnjur, trupac, palamida, tunjevi, jednom riječju ribe »od jata«⁴¹⁾ koje su istodobno interesantne i za sportskoribolovni turizam u koju svrhu bi valjalo obezbijediti odgovarajuću opremu i specijalna plovila za ribarenje.

Antropogeni motivi i objekti. — Risan je kao drevno urbano naselje višestruko zanimljiv. Iz njegove duge i burne prošlosti ima prilično očuvanih autentičnih tragova materijalnog i duhovnog života — antropogenih motiva i objekata, za koje turisti pokazuju posebni afinitet.

Od antropogenih motiva i objekata prvorazredni turistički kuriozitet predstavlja restaurirani rimski mozaik sa početka II vijeka naše ere. Ovaj mozaik neosporno spada među najljepše u Jugosla-

³⁷⁾ Dr V. Lepetić: Neke geofizičke i bioekološke karakteristike Bokokotorskog zaliva, *Boka*, 2, Herceg-Novi 1970, 191—212.

³⁸⁾ Isto, 197—198.

³⁹⁾ T. Šoljan: *Ribe Jadrana*, knj. I, Split.

⁴⁰⁾ Dr V. Lepetić: cit. djelo, 200.

⁴¹⁾ J. Stjepčević i V. Žunjić: Bokokotorski zaliv — fiziografske osobine. — Godišnjak Geografskog društva SR Crne Gore, Cetinje 1964, 88.

viji. Krasio je pod četiri odaje jedne raskošne rimske vile. Mozaik prve odaje (6 x 5,70) sastoji se od središnje i osam pobočnih figura. Druga odaja (5 x 4,40) ima osnovnu figuru krug u dva ukrštena kvadrata sa širokom bordurom; treća soba je u sitnim kvadratima sa uzanom bordurom. Boje su raznovrsne i vrlo prijatne. Mozaik četvrte odaje (5 x 4,40) najljepši je i najdragocjeniji. Po bijeloj osnovi su elegantne linije kvadratića i polukrugova koje predstavljaju cvijetnu stabljiku. Upotrijebljene su sve osnovne boje sa nijansama, a bordura je naročito lijepa. U sredini je krug u kojem je izrađena predstava Hipnosa, mitološkog boga sna. Ovo umjetničko djelo je utoliko dragocjenije što predstavlja, po svoj prilici, jedino sačuvani lik ovog boga u mozaiku. Mozaik je dobro zaštićen, a objašnjenja pruža stručno lice.

Osim ovoga, važni nalazi iz antičkog vremena: kiklopske zidine, ukrašeni stubovi i portali, skulpture, keramika, novac i drugi ostaci iliroromanske materijalne i duhovne kulture, koje smo prethodno pominjali, imaju ne samo određenu naučnu, već i turističku vrijednost. Sve bi to bili interesantni turistički motivi i objekti ukoliko bi se učinili dostupnim posjetiocima. Iako to sve nije moguće okupiti jer su mnogi primjerci, vjerovatno, otuđeni, nestali i trag im se izgubio, trebalo bi uložiti napore u tom pogledu. Ako bi se ponešto od toga pronašlo, uz postojeće i poznato, još ponešto arheološki istražilo, a potom kao vrijedan muzeološki materijal i eksponati u odgovarajućoj instituciji koncentrisalo i nakon stručne obrade prezentiralo turističkoj klijenteli — Risan bi postao još privlačniji. Konačno, opravdano bi bilo preispitati mogućnost da i Risan dobije određenu muzejsku ustanovu!

Od ostalih spomenika kulture spomenućemo crkvu sv. Petra i Pavla s kraja XVIII stoljeća (prvobitna crkva je bila podignuta 1601). Spoljašnjost crkve je prilično jednostavna, dok joj je enterijer arhitektonski prilično zanimljiv. Na fasadi ima lijepu rozetu. Ima nešto pokretnih spomenika (umjetničku plaštanicu iz XVIII vijeka — dar ruskog dvora i jedno jevanđelje doneseno iz Moskve 1754. godine).

Starina je i crkva sv. arhanđela Mihaila iz 1767. godine.

Nedaleko od Risna, na putu za Perast, nalazi se pravoslavni manastir Banja. Prema legendi podigao ga je srpski vladar Stevan Nemanja.⁴²⁾ God. 1654. spalili su ga Turci kada su uzalud pokušali da osvoje Perast. Današnja crkva datira iz 1720. godine. Skromnog je izgleda, sa malim zvonikom »na preslicu«. Ispred crkve postoji odvojeno veći zvonik, koji svakako predstavlja ostatke starijeg sakralnog zdanja. U Manastiru ima izvjestan broj interesantnih ikona domicilnih slikara i jedan epitrahilj i narukvice u svilenom, zlatnom i bisernom vezu iz 1606. godine. Epitrahilj nosi napis rumunskog župana Stroje Bezeskuoa i žene mu Jevrosime.

⁴²⁾ A. Jovičević: Manastir Banja, *Zetski glasnik*, VI/1934, br. 88, 3.

I etnosocijalna grupa kulturnih turističkih motiva u Risnu je atraktivna. Pošto je u mnogim mjestima, pa i ovdje, narodna nošnja i rukotvorine — kao privlačno bogatstvo folklora, u fazi odumiranja, trebalo bi preduzeti potrebne mjere da se spriječi takva dalja tendencija. Rišnjani su poznati po svom folklornom bogatstvu. Pored mnogih običaja i pjesama, sačuvali su i do današnjeg dana, iako, na žalost, u malom broju egzemplara, svoju živopisnu nošnju sa bogatom ornamentikom, za koju Vuk St. Karadžić kategorično ističe da bi »bila najpriličnija za narodno gospodsko odijelo sviju Srba...«⁴³⁾ On posebnu pažnju obraća na muško odijelo i vrlo ga reljefno opisuje. Isto tako i ženska nošnja je vrlo interesantna; najljepši dio bogate ženske nošnje jeste iglom rađeni jagluk od tamnosive tkanine, preko koga se nosi duga haljina.

Pored muzeološke vrijednosti, karakteristični djelovi i primjerci rišnjanske nošnje mogli bi poslužiti kao motivi za izradu kvalitetnih suvenira originalnog sadržaja i izgleda. Uz to, i sačuvani primjerci nekada poznate risanske škole umjetničkih zanata takođe bi mogli poslužiti u iste svrhe. Turističke asocijacije, budući ugostiteljski objekti i trgovina treba da iniciraju proizvodnju, nabavku i prodaju takvih suvenira. To su samo neke ideje koje bi se mogle koristiti i realizovati u turističkoj ponudi, s ciljem obraćanja i primamljivanja pažnje turista koji budu posjećivali ovaj grad i, razumije se, dobijanja određenih finansijskih efekata od turizma.

Najzad treba pomenuti da u Risnu postoji i nekoliko kuća vezanih za imena znamenitih ličnosti ovog mjesta, kao što su zoografi iz porodice Dimitrijević-Rafajlović, Vuk Popović, Vuk Vrčević — zaslužni saradnici srpskog reformatora Vuka Stefanovića Karadžića i Nikole Đurkovića. Radi se, uglavnom, o rodnim ili porodičnim kućama koje bi, iako nemaju nekih stilskih i arhitektonskih vrijednosti, pobuđivale izvjestan interes pogotovu ako bi se pretvorile u memorijalne muzeje.

⁴³⁾ Risansku nošnju Vuk opisuje ovako: »oni nose bijele gaće i preko njih košulju do koljena (mnogi sad preko ovoga i bokeljske gaće), po košulji dečermu s tokama, po njoj tijesnu zelenu dolamu do sniže koljena s velikijem srebrnijem pucima niz prsi, preko dolame crven ili šaren pojas, a po dolami opet dečermu crvenu (ili od kakve druge boje) sa srebrnijem a i pozlaćenijem tokama i pucama; na nogama su bijele čarape, preko njih dolje crvene crevlje, a gore crvene dokoljenice sa srebrnijem i pozlaćenijem pločama i kovčama; na glavi sad mnogi nose bokeljske kape, i gdje koji fesove (s plavetnom svilenom sa zlatnom kitom), a gdje koji još i šal oko fesa zamotaju; ali kažu da je za vremena mletačke vlade, kako u Risnu tako i dolje svuda oko zaliva (kod Srba zakona grčkoga), stajaća kapa bila od samura ili od kune kalpak. K cijelome risanskom odijelu idu još za pojas dvije male puške i veliki nož (ili mjesto njega o bedrici sablja), sve u srebro okovato i pozlaćeno, i u ruku isto tako okovan džeferdar u bosanskome ili arnautskom kundaku. (Vuk Stef. Karadžić: *Crna Gora i Boka Kotorska*, »Novo pokoljenje«, Beograd 1953, 44 — 45.

I spomenici i spomen-obilježja iz NOB-a i narodne revolucije pobuđuju interesovanje turista. Na ulazu u risanski park podignut je 1964. godine spomenik piramidalnog oblika, posvećen borbama i žrtvama fašističkog terora ovog kraja. U istom parku se takođe nalaze dvije spomen-biste narodnih heroja Nikole Đurkovića i Sava Ilića. Ovi spomenici i druga spomen-obilježja (spomen-ploča na Domu kulture, spomen-ploča na rodnoj kući Nikole Đurkovića, spomen-bista Veljka Drobnjakovića u holu osnovne škole koja nosi njegovo ime) isto tako skreću na sebe pažnju turista, osobito domaćih.

*

*

*

Turistička atraktivnost prirodnih i društvenih faktora Risna i njegove neposredne i bliže okoline, kao i relativno dobra saobraćajna povezanost, predstavljaju dosta solidnu osnovicu turističke ponude, pa samim tim i značajan činilac perspektivnog razvitka Risna.

Razlog što se Risan sporo uključuje u »turistički bum« na Crnogorskom primorju koji je uslijedio zadnjih decenija i što ova kompleksna društveno-ekonomska djelatnost u njemu još uvijek vrši beznačajnu ekonomsku funkciju, leži u nerazvijenosti turističko-ugostiteljskih i drugih receptivnih kapaciteta neophodnih za opsluživanje posjetilaca. Zato bi podizanjem hotela i unapređenjem ugostiteljstva Risan postao privlačno mjesto, ne samo tranzitnog već i rekreaciono-stacionarnog turizma. Moguće je organizovati sportskoribolovni turizam. Od sportova pored ribolova, plivanja, veslanja i jedrenja dolaze u obzir i lov na divljač (jarebice, golubove, zečeve, itd.) kojih ima na okolnim padinama.

Za izletnički turizam mogućnosti su veoma povoljne, jer Risan leži na saobraćajnici Dubrovnik — Kotor — Budva, odnosno Kotor — Cetinje, a sa zaleđem je povezan na relaciji Risan — Grahovo — Nikšić. Od Herceg-Novog je udaljen 27 km, a od Kotora 17 km magistralnog puta. Na kraju, Risan je najbliža polazna stanica autobusnog saobraćaja iz Bokokotorskog zaliva za Nikšić (76 km) i sjeverni turistički reon Crne Gore (Žabljak i dr.).

Posebnu turističku vrijednost kao izletišta moglo bi imati planinsko mjesto Crkvice (1097 m) u Krivošijama, udaljeno svega 17 km. Odatle puca divan pogled na panoramu Bokokotorskog zaliva. (Crkvice su poznate kao najkišovitije mjesto u Evropi sa 5.155 mm padavina godišnje.) Gusta bukova šuma i umjerena planinska klima, koja se miješa sa primorskom, predstavljaju atraktivne faktore koji omogućavaju da se Krivošije, kao zaleđe i uža gravitaciona sfera Risna, razvije u turističkom pogledu kao njegova komplementarna oblast i budući centar klimatsko-lječilišnog i sport-

skog turizma. Podizanjem vidikovaca i drugih potrebnih objekata za planinsko-alpinistički i sportski turizam, modernizacijom puta Risan — Nikšić i drugim mjerama unapređenja, uveliko bi se povećao turistički promet. Razvio bi se vikend-turizam na relaciji Nikšić — Risan i obratno.

Naposljetku, kada se govori o Krivošijama i izletničkom turizmu treba ukazati na još jednu mogućnost. Na ograncima Orjena (1895 m) u predjelu Krivošija nalazi se memorijalno mjesto Zubacki ubli. Ovo mjesto se upravo nalazi na tromedi SR Crne Gore, SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske gdje su se u avgustu 1941. godine sastali komunisti i rodoljubi dubrovačkog, trebinjskog i nikšićkog kraja i dogovorili se da povedu zajedničku borbu protiv okupatora i domaćih kvislinga.

Radi očuvanja uspomene na ovaj značajan događaj, počev od 1963. godine svake prve nedjelje u avgustu održava se na ovom mjestu Zbor bratstva i jedinstva, sa velikim narodnim slavljem kojom prilikom narodne nošnje i igre pružaju osobito lijep prizor.⁴⁴⁾ To je, besumnje zgodna prilika za izlet i turista koji borave na području Risna.

Napokon na udaljenosti od 3 km od Risna nalazi se drevni grad Perast, poznat svojom osobenom arhitekturom i građevinama iz XVII i XVIII stoljeća, od kojih neke spadaju među najznačajnije renesansne i barokne spomenike na našoj obali. Postoji izvanredna potencijalna mogućnost da se Perast adaptira i pretvori u ekskluzivno turističko naselje, u grad-hotel poput Sv. Stefana. Takav poduhvat bi nesumnjivo bio od ekonomskog interesa za čitavu bokotorsku subregiju a posebno za naselja Risan, Perast i njihovo neposredno okružje. Tako bi čitavo ovo područje postala jedna integralna turistička cjelina.

Kroz Risan tranzistiraće i dalje značajan procenat bujice motorizovanih domaćih i stranih turista koji se kreću Jadranskom magistralom u pravcu i preko Crnogorskog primorja. Neophodno je ovim »savremenim nomadima« skrenuti pažnju na turističke atrakcije Risna putem adekvatnih informativno-propagandnih grafičkih sredstava. Na pogodnim mjestima treba postaviti kvalitetne, estetski oblikovane panoe sa odgovarajućim obavještenjima na našem i stranim jezicima i slikama turističkih motiva i objekata ovog mjesta. U propagandi treba koristiti pored prospekata, vodiča i drugih grafičko-propagandnih materijala i štampu, radio, televiziju i film, što će pozitivno uticati na povećanje turističkog prometa.

Ukratko, Risan ima potrebne uslove da postane turistički privlačno mjesto a time i veći uspjeh i koristi od turističke privrede. Da bi se čitav kompleks mogućnosti o kojima je bilo riječi, ekonom-

⁴⁴⁾ Crnom Gorom, Binoza — GZH, Zagreb 1969, 25.

ski valorizovao putem turizma, neophodno je riješiti pitanje snabdijevanja vodom, podići potreban broj boravišno-odmarališnih kapaciteta, osposobiti potreban kadar i obezbijediti odgovarajući rekreacioni sadržaj. Jedino na taj način postojeće predispozicije za razvitak i turističku afirmaciju Risna dobiće i svoj ekonomsko-finansijski ekvivalent. Tada Risan može sigurno računati barem na klijentelu osrednjih platežnih mogućnosti. Tu je, upravo, i perspektiva savremenog Risna.

Résumé

DÉVELOPPEMENT ARCHITECTURO-URBAIN ET POSSIBILITÉS TOURISTIQUES DE RISAN

Dr Dušan MARTINOVIĆ

Risan est situé à l'extrême nord du golf de Boka Kotorska. Sa situation géographique et topographique relativement favorable au point de vue des communications a exercé une certaine influence sur sa formation et son développement fonctionnel. La ville date de l'antiquité et appartient aux établissements humains les plus anciens sur la côte adriatique. Elle fut fondée par la tribu illyrienne des Rhizontes, d'après lesquels elle fut nommée Rhizon. La première mention de la ville date du IVe siècle avant notre ère et elle se trouve dans l'oeuvre du Pseudo-Xylaxe. Pendant un certain temps, après la chute de Skadar (Scutari), Risan était la capitale des Illyriens (Teuta, Gentius, Balajos). A la période illyrienne se rattache aussi le premier atelier de monnaie à Risan (en même temps le plus ancien de notre pays).

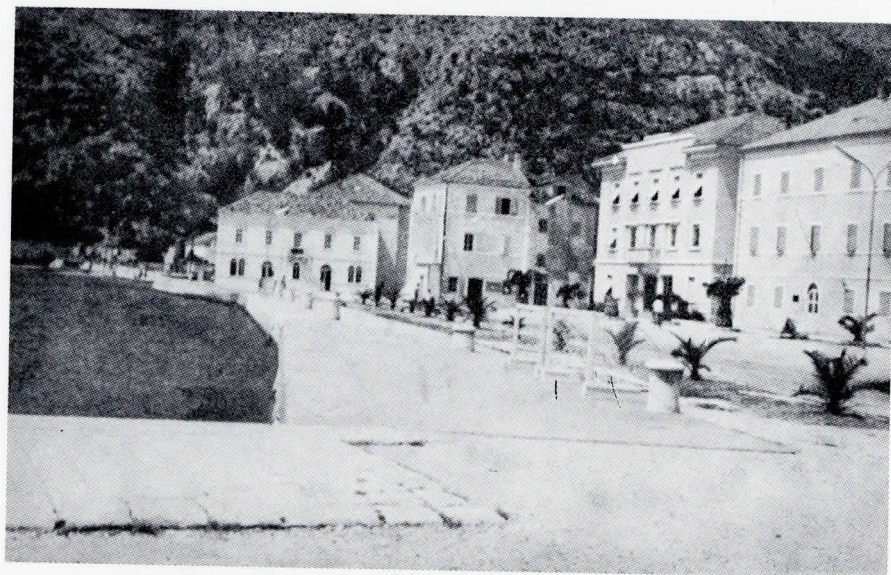
De l'année 168 à l'année 476 il se trouvait sous la domination romaine, avec le statut de municipale ou de colonie. Dans la période antique la ville a atteint une grande prospérité économique et culturelle dont les témoignages sont d'importants restes de l'architecture, de la sculpture et les mosaïques. Les recherches archéologiques ont été faites par H. Richly, A. Evans, D. Vuksan et autres. On a trouvé une assez grande quantité de fragments architectoniques et décoratifs provenant de diverses constructions illyriennes (murailles cyclopéennes, colonnes ornées et portails), statuettes de bronze, torse d'un empereur romain, objets de parure, céramique, pièces de monnaies, etc. Particulièrement importante est la mosaïque datant du commencement du deuxième siècle (dieu Hypnos étendu).

Au VIIe siècle Risan assumait un caractère purement slave. Au IXe siècle il subit une incursion des barbares. Plus tard, il changeait souvent de maître, ce qui avait pour conséquence la stagnation et la débilitation économique de l'habitat. Tout de même, au Moyen Âge il représentait un centre important de commerce et de métiers. Surtout aux XVIIIe et XIXe siècles, il était un daché important pour le commerce extérieur monténégrin.

Aujourd'hui Risan est une localité assez peu développée au point de vue des forces de production. Il a une importante fonction régionale sanitaire (Hôpital pour les maladies des os) et il possède les conditions nécessaires pour devenir une localité attrayante au point de vue touristique. Quoiqu'il n'ait, pour le moment, qu'une importance de second ordre au point de vue touristique — tourisme de transit — il a toutes les conditions — naturelles et anthropogènes — pour se faire une renommée dans le monde du tourisme. L'attrait touristique des motifs et objets naturels et anthropogènes de Risan et de environs immédiats, ainsi que les liens de communication par la grande route adriatique présentent une base solide de l'offre touristique. Pour mettre en valeur le potentiel touristique de Risan, il est indispensable d'y organiser d'avance l'industrie hôtelière et de préparer d'autres capacités pour le séjour et le repos. C'est alors que Risan, muni de contenu correspondant récréatif, obtiendra une affirmation touristique: adéquate: il deviendra un centre non seulement du tourisme de transit et du tourisme excursionniste, mais aussi du tourisme récréatif.

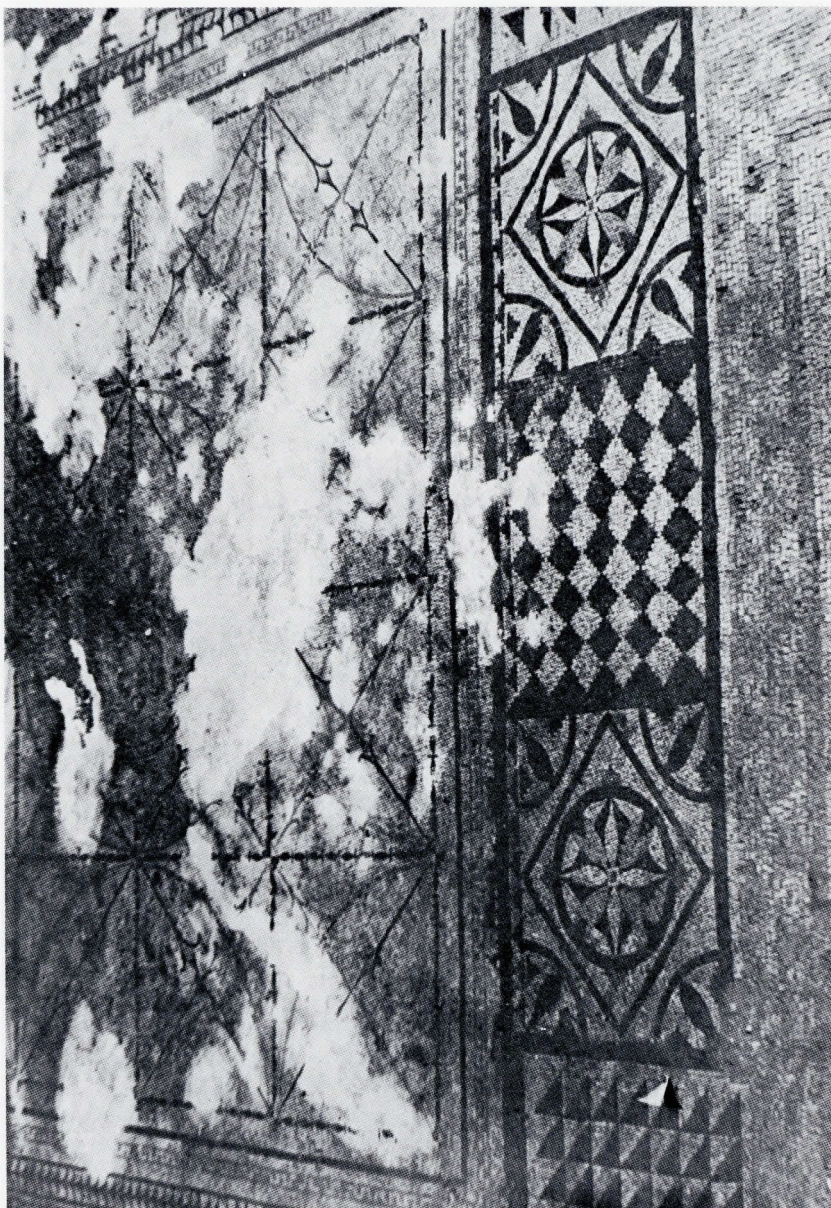
Sl. 1. Risan XII v. — Atlas Coronellia

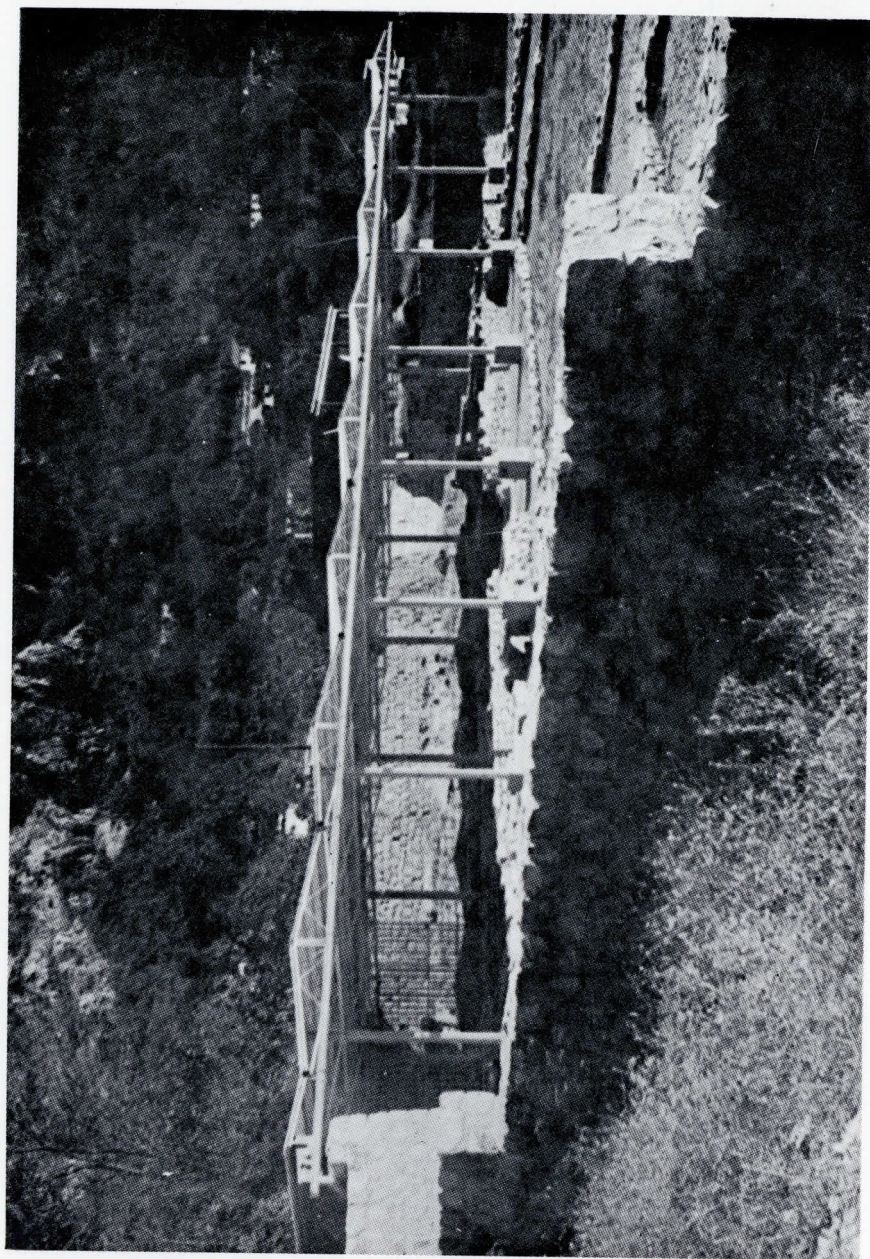
Sl. 2. Priobalni dio Risna sa šetalištem

Sl. 3. Rimski mozaik sa Prestavom boga Hipnosa

Sl. 4. Risanski mozaik (detalj)

Sl. 5. Risanski mozaik

RIŠNجانIN
(Slika koju je Vuk doneo u svom »Kovčezicu«)